

Tefsir'in Dini İlimler Arasındaki Konumuna Dair Bazı Envârü't-Tenzil Hâşiyelerinin İncelenmesi

A Research in Some Hâshiyahs of Anwâr al-Tanzîl in terms of the Status of
Tafsîr Among Islamic Sciences

Enes BÜYÜK

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

Dr. Lecturer, Trabzon University, Faculty of Theology Department of Tafsîr

Trabzon / Turkey

enesby_55@outlook.com

ORCID ID: 0000-0002-9619-9450

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Mayıs / May 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 26 Ağustos / August 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.743708

Atıf / Citation: Büyük, Enes. "Tefsir'in Dini İlimler Arasındaki Konumuna Dair Bazı Envârü't-Tenzil Hâşiyelerinin İncelenmesi / A Research in Some Hâshiyahs of Anwâr al-Tanzîl in terms of the Status of Tafsîr Among Islamic Sciences". *ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches* 54 (Aralık / December 2020/2), 203-228. doi: 10.29288/ilted.743708

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

İslâmî ilimler tedvin edildikten sonra aralarındaki hiyerarşi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu ilimler içerisinde temelde murad-ı ilahiyi ortaya koyma amacıyla Kur'an'ı araştırma konusu yaptığı için tefsir ilminin kimi sorunları, sonraki kaynaklarda olsa bile dikkate alınıp incelenmiştir. Tefsire dair meselelerin tartışılıp incelendiği kaynaklar arasında Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adlı tefsirinin mukaddimesi önemli rol oynamıştır. Zira bu tefsir üzerine yazılan şerh-hâşiyeler onun sonraki literatüre etkisini ortaya koymaktadır. Beyzâvî tefsir mukaddimesinde tefsiri dini ilimlerin en yücesi olarak sunmakta, akabinde bir taraftan şer'î kaidelerin esasını oluşturduğu için ilimlerin aslı kabul etmekte ve diğer taraftan tefsir yapabilmek için de dini ve edebi ilimlerde mahir olmayı şart koşturmaktadır. Şerh ve hâşiyelerde bu yargılara bağlı olarak tefsirin nasıl üstün ilim olduğu, özel olarak da onun kalam ve hadis ilmine karşı üstünlüğü sorunu tartışılmıştır. Bunlara ilave olarak tefsirin dini ilimlerin temelini oluşturduğu için bu ilimlerden önce gelmesi ile ancak onlardan yardım alarak tefsir yapılabileceği kabulünün tefsiri o ilimlerden sonraya yerleştirilmesi problemi ele alınmıştır. Bu makale mezkûr sorunların incelenmesini amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, Beyzâvî, Envârü't-tenzîl, Şerh-Hâşiyeye, Dini ilimler.*

Abstract

After the codification of Islamic sciences, an hierarchy was tried to be established among them. For the science of tafsîr among these sciences, studies on the Qur'an in order to reveal the divine intention, some of the problems of tafsîr, even if they are in the later sources, had been taken into consideration. Among the sources, in which these issues related to tafsîr were discussed and examined, al-Baydâwî's tafsîr *Anwâr al-Tanzîl* plays an important role. Because the sharhs and hâshiyahs on this tafsîr reveal its effect on the literature to come. Al-Baydâwî presents tafsîr as the supreme of sciences in his introduction to tafsîr, he then subsequently accepts it as the origin of the Islamic sciences since it forms the basis of the religious codes; but on the other hand, he stipulates a competency in religious and literary sciences, in order to be able to conduct a tafsîr. In the sharhs and hâshiyahs, depending on these judgments how tafsîr is a superior science than others, and the problem of superiority of tafsîr over kalam and hadith were specially discussed. In addition to these, the problems of tafsîr ranking higher than other Islamic sciences due to its forming the basis for these sciences, and the acceptance of tafsîr as a latter knowledge as it can only be done with the help of these other sciences were discussed. This article aims to examine the aforementioned problems.

Keywords: *Tafsîr, al-Baydâwî, Anwâr al-Tanzîl, Sharh-Hâshiyah, Islamic Sciences.*

Extended Summary

In the context of statements in the preface of al-Baydâwî's tafsîr named *Anwâr al-Tanzîl*, three issues cause controversy among the sharhs and hâshiyahs written on this tafsîr. First of all, commentators question whether the expression of al-Baydâwî stating that "Tafsîr is the supreme science" is the truth or an exaggeration. Because, al-Baydâwî devotes this superiority, which he devotes to tafsîr in the preface of *Anwâr al-Tanzîl*, to kalam and hadith in his works written on the fields of kalam and hadith. Accordingly, al-Baydâwî claims that these three sciences together are the chief/head of the religious sciences and the most superior ones among them. Which of them is really the most superior one? This question is answered in three different ways in the hâshiyahs. According to the first approach, when al-Baydâwî says "Tafsîr is the supreme science", the science of kalam is the exception from this statement since it researches the broadest and most valuable subject. Its research subject is considered to be known or existing in terms of demonstrating 'akâ'id matters such as the existence, adjectives, and actions of Allah. By demonstrating the correctness of the matters in question, kalam also demonstrates the research subjects of religious sciences such as tafsîr, hadith, and

fiqh. For example, in order to conduct a tafsîr or to analyze the words of the Prophet, it is necessary to demonstrate the existence of Allah, that He has the attribute of kalam, He has revealed Qur'ân, and He can send a prophet. Since these demonstrations are presented by kalam, sciences such as tafsîr, hadith, and fiqh are naturally based on kalam. Consequently, the most superior religious science is kalam. According to the second approach, this superiority devoted to tafsîr by al-Baydâwî is true. Even though the subject of the kalam is known or existing, Qur'ân, which is the subject of tafsîr, is broader than the subject of the kalam since it contains all kinds of practical laws and theoretical wisdom. The one with the most broader subject is also the most superior one. On the other hand, kalam does not demonstrate that Qur'ân, which is the subject of tafsîr, is the divine word and that is why it cannot be claimed that tafsîr is based on kalam. The fact that Qur'ân is the divine word has already been demonstrated by its i'jâz during the process of revelation. In other words, the correctness of the subject of tafsîr is not based on any other science but it proceeds from itself. Kalam just bases this on through rational evidence afterward. According to the third approach, kalam and tafsîr are superior to each other from different aspects. Kalam is superior to tafsîr in terms of demonstrating the correctness of the subject of tafsîr. Tafsîr, on the other hand, is superior to kalam since some of its matters -such as matters concerning the afterlife- are based on tafsîr. Secondly, the commentators express that the science of hadith is also basic science; so they question how the characterization of tafsîr as the only basic science should be comprehended. Some commentators state that the hadith is the basic science since the explanation of some verses in Qur'ân is based on the sunnah. However, according to them, the fact that tafsîr is based on hadith in some respects does not make the science of hadith a superior science against tafsîr in every respect. Some other commentators state that even if the explanation of some verses is based on sunnah, the correctness of the sunnah is based on Qur'ân and the correctness of Qur'ân is based on i'jâz. Accordingly, the source of the legitimacy of the sunnah is based on Qur'ân, that is, the tafsîr, which makes it the subject of research, and in this respect, tafsîr becomes superior to the hadith and the basic science. In the third place, the problem discussed in the context of Al-Baydâwî's statements in the preface is that tafsîr comes both before and after religious sciences. Since al-Baydâwî accepts tafsîr as the base of religious science, religious sciences are naturally based on tafsîr. This situation puts tafsîr before them. On the other hand, al-Baydâwî stipulates that all religious and literary sciences must be mastered in order to conduct tafsîr and expresses that tafsîr can only be conducted through them. This situation puts tafsîr after religious sciences. In other words, tafsîr is both based on these sciences and these sciences are based on tafsîr. The commentators try to solve this problem, which they describe as a vicious circle, from two aspects. The first explanation is as follows: The fact that tafsîr comes before religious sciences is because some information in tafsîr is based on the predecessor scholars who receive the truths of revelation from the center of nubuwwah (prophecy). The fact that tafsîr comes after religious sciences is because some of the information in tafsîr is based on the successor (khalaf) scholars who discover the details of rhetoric, judgments, and wisdom. The second explanation is as follows: The science of tafsîr has two parts. The first part is about riwâyah and the second part is about dirâyah. The verses also consist of two parts: muhkam and mutashâbih. The knowledge of the first part (riwâyah and muhkam) of both parts is not based on being skilled in religious sciences. In this respect, tafsîr comes before them. The knowledge of the second part (dirâyah and mutashâbih) is based on being skilled in religious sciences. In this case, tafsîr comes after religious sciences.

GİRİŞ

İslâmî ilimlerin tedvin edilip gelişmesine paralel olarak müfessirler tefsirin mahiyeti, onun diğer ilimlerle ilişkisi ve onlar karşısındaki konumu hakkında değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu hususlarda bilgi veren en erken kaynağın Râgîb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) tefsir mukaddimesi olduğu söylenebi-

lir. İsfahânî, tefsir ilminin konusunu, gayesini, ortaya koymayı amaçladığı bilgileri açıklamakta ve bu açılardan onun en şerefli ilim olduğunu belirtmektedir. Yine tefsir-te'vil kavramlarını ve ilm-i tefsirin hakkı verilerek icra edilebilmesi için hangi edebi ve şer'î ilimlerle ilişkili olduğunu tasrih etmektedir.¹

Sonraki süreçte tefsirin nasıl bir ilim olduğu ve diğer ilimlerle ilişkisine dair bazı açıklamalar içeren iki tefsir ve mukaddimesine daha dikkat çekilebilir. Bunlardan biri Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* ile diğeri Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'idir. *el-Keşşâf* mukaddimesinde Zemahşerî'nin özellikle ilm-i tefsir kavramını kullanması, Beyzâvî'nin tefsir-te'vil ve ilm-i tefsir gibi kavramlara atıfla onun ilimler arasındaki değeri ve konumuna dair birtakım yargılarda bulunması son derece önemlidir. Zira her iki metin üzerine sonraki süreçte yazılan şerh-hâşiye ve ta'lik türü eserlerde bunlar önemli tartışma ve değerlendirmelerin yapılmasına zemin hazırlamıştır. *el-Keşşâf* hâşiyelerinde tefsirin mahiyeti hakkında önemli bir çalışma bulunmakla birlikte² bu meselelerin *Envârü't-tenzîl* şerh-hâşiyelerindeki uzanımlarına dair Sadreddinzâde eş-Şirvânî (ö. 1036/1627) çerçevesinde yapılan bir araştırma³ hariç herhangi bir çalışma tespit edilememiştir.

el-Keşşâf'ın mukaddimesinde tefsirin müdevven bir ilim olarak diğer ilimler arasındaki konumuna ve tefsir ile diğer ilimler arasında nasıl bir ilişki bulunduğu dair müstakil açıklamalar bulunmamaktadır.⁴ Buna karşın Beyzâvî *Envârü't-tenzîl*'in mukaddimesinde tefsirin konumuna ve diğer ilimlerle ilişkisine dair veciz bir şekilde bazı açıklamalar yaptığından dolayı onun üzerine yazılan şerh-hâşiyelerde konu hakkında önemli izahlar bulunmaktadır. Bu durum, bahsedilen hususlarda *Envârü't-tenzîl* şerh-hâşiyelerinin *el-Keşşâf* üzerine yazılan hâşiye literatüründen farkını ve alana sağladığı katkıyı ifade etmektedir. Dolayısıyla Beyzâvî'nin tefsir mukaddimesinde özellikle ilm-i tefsirin mahiyeti hakkında yaptığı bazı açıklamalarının onun üzerine yazılan şerh-hâşiyelerde nasıl ele alındığının ve değerlendirildiğinin incelenmesi önem arz etmektedir.

Makalede şerh-hâşiyeler belirtilen hususlar çerçevesinde tasviri bir yöntemle incelenecektir. Bahsedilen hususlara dair açıklamaların izi ayrıca, dikkate alınacak hâşiyelerde kronolojik açıdan sürülmeye çalışılacaktır. Haliyle kronolojik yöntem gereği, mezkûr meselelere değinmeyen ya da önceki şârihlerle benzer kanaati paylaşan şârihlerden de bahsedilecektir. Onların konu hakkında açıklama yapmadıklarının veya önceki kanaatleri paylaştıklarının tespiti, mezkûr meselelerin *Envârü't-*

¹ Râğib el-İsfahânî, *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr*, nşr. Ahmed Hasan Ferhad (Kuveyt: Dâru't-Da've, 1984), 47-51, 91, 93-97.

² Bk. M. Taha Boyalık, "el-Keşşâf Şerh-Hâşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", *Nazariyat* 4/1 (2017), 91-118.

³ Bk. Şükrü Maden, "Sadreddinzâde Şirvânî'ye Göre Bir İlim Olarak Tefsir ve Değeri", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık – Harun Abacı (İstanbul: İSAR, 2019), 357-390.

⁴ *el-Keşşâf* üzerine yazılan hâşiyelerde de bir değerlendirme görünmemektedir. Bk. Boyalık, "el-Keşşâf Şerh-Hâşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", 91-118.

tenzîl hâşiyelerinde hangi şârihlerle sınırlı kaldığı, hangilerinin bunlarla ilgilenmediği hususunda literatüre dair bir tasavvur sunacaktır. Öte yandan önceki görüşleri paylaşanların tespiti de hangi görüşlerin daha yaygın hale geldiğine veya o görüşü ilk olarak ileri süren şârihin sonraki literatüre ne denli etki edebildiğine dair de fikir vermiş olacaktır. *Envârü't-tenzîl*'e yazılan hâşiyelerin kronolojik ve tasviri bir yöntemle inceleneceği bu araştırmada Beyzâvî'nin açıklamalarını ve bu bağlamda ortaya çıkan sorunları şârihlerin nasıl ele alıp çözümlediklerini ortaya koymak, günümüzde sürdürülen tefsirin mahiyeti ve konumu bağlamındaki tartışmalara katkı sağlamak ve bu tartışmaların klasik dönemdeki uzantılarıyla ilişkisini kurmak amaçlanmaktadır. Dini ilimler arasındaki hiyerarşide tefsirin konumunu belirlemek ve onlarla nasıl ilişki içerisinde bulunduğunu açıklığa kavuşturmak, bu alanda yapılacak araştırmaların mahiyetini, ilimlerle ilişkisini ve sınırlarını tayin edecektir.

Bibliyografik araştırmaların ortaya koyduğu üzere Beyzâvî tefsiri üzerine yazılan dört yüzü aşkın şerh-hâşiyeye veya ta'lik türü eser mevcuttur.⁵ Bunların önemli bir kısmı *Envârü't-tenzîl*'in tamamına yönelik olmayıp eksiktir. Bir kısmı ise *Envârü't-tenzîl*'deki bazı sûrelerin ya da âyetlerin tefsirleri üzerine yazılmıştır. Diğer bazı şerh-hâşiyeler de *Envârü't-tenzîl*'in mukaddimesini atlayıp doğrudan Fâtiha sûresinin tefsirinden başlamaktadır. Bu durumlar ile yazılan şerh-hâşiyelerin birçoğunun günümüze ulaşmadığı hesaba katılırsa bu tefsire mukaddimeden itibaren şerhe başlayan şerh-hâşiyelerin diğerlerine nispetle daha sınırlı olduğu söylenebilir. Buna göre çalışmada tespit edilip ulaşılan kırk beş eser dikkate alınacaktır.

1. ENVÂRÜ'T-TENZİL MUKADDİMESİNDE TEFSİRİN KONUMU

Nasîrüddin el-Beyzâvî (ö. 685/1286) tefsir mukaddimesini hacim bakımından kısa tutsa da mukaddimede önemli kavramlar kullanmakta ve bunlarla birtakım yargılarda bulunmaktadır. Onun, mukaddimeyi temelde üç kısma ayırdığı anlaşılmaktadır. Birinci kısım adet olduğu üzere besmele, hamdele ve salvele faslından oluşmaktadır. Mukaddimenin ikinci kısmında tefsir ilminin mahiyetine dair birtakım açıklamalar yapılmaktadır. Nihayet son kısımda da kendisini tefsir yazmaya sevk eden nedenlerden ve tefsir sürecinde takip edeceği bazı hususlardan bahsetmektedir.

Çalışmamızı doğrudan ilgilendiren, mukaddimenin ikinci kısmı olup Beyzâvî'nin burada tefsirin mahiyetine ve konumuna dair yaptığı şu açıklamalarıdır:

İlimlerin değer bakımından en yücesi, şeref ve parlaklık bakımından en üstünü tefsir ilmidir ki o, dinî ilimlerin reisi, şer'î kaidelerin temeli ve esasıdır. Onunla meşgul olmaya ve o alanda ko-

⁵ Bk. Şükrü Maden, "Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 609-651.

*nuşmaya ancak usulüyle ve fur'ûyuyla tüm dini ilimlerde mahir olanlar ile çeşitli dallarıyla birlikte edebî ilimler ve Arabî sanatlarda zirveye ulaşanlar layıktır.*⁶

Bezzâvî burada öncelikle tefsiri dini ilimlerin en üstünü ve en şerefli olarak takdim etmektedir. Şârihler/muhaşşiler bir yandan tefsirin hangi açıdan en şerefli ya da üstün olduğunu açıklamakta, diğer yandan da tefsire atfedilen bu üstünlüğün kelim ve hadis ilmi söz konusu olduğunda ortaya çıkardığı sorunu izah etmektedirler. Zira Bezzâvî bu üstünlük vasfını kelim kitabı *Tavâli'ü'l-envâr*'ın girişinde kelim ilmine tahsis etmektedir. O şöyle söylemektedir: “İlimlerin konu bakımından en yücesi, usul ve fur'û bakımından en doğrusu... bu ilimdir (kelim) ki o, ...şer'î kaidelerin dayanağı ve esası, dinin şiarlarının reisi ve başıdır.”⁷ Bununla birlikte Bezzâvî ilimlerin üstünlüğünü *Tuhfetü'l-ibrâr şerhu Mesâbîhu's-sünne* adlı eserinde ise hadis ilmine vermektedir. Orada da bu hususta şunları dile getirmektedir: “Sünnet kendisinden dini ilim ve şer'î şiar nehirlerinin fışkırdığı bir pınar gibidir. Tefsir ilmi yüksek bir değere ve şerefe sahip olmakla birlikte Hz. Peygamber'den sadır olan beyanlara ve tevellere dayalıdır. Diğer ilimler ise bu iki ilimden doğar ve onlara dayalı gelişirler...”⁸ Bezzâvî'nin sünnet ifadesiyle hadis ilmini kastettiği açıktır. O, her iki ilmi birden diğer şer'î ilimlerin temelini yerleştirmektedir. Her iki ilmin üstünlüğü kendi aralarında düşünüldüğünde ise Bezzâvî hadis ilmini en temele yerleştirmektedir. Buna göre hadis ilmi dini ilimlerin aslı ve temeli olarak takdim edilmektedir. Diğer yandan Bezzâvî kelim ve hadis ilmine atfettiği üstünlük vasfını *Envârü't-tenzîl*'de de tefsir ilmi için geçerli görüp ona hasretmektedir. Sonuçta Bezzâvî ilimlerin üstünlüğü vasfını üç ayrı ilim için (tefsir, hadis ve kelim) mümkün görmektedir. Gerçekte en üstün hangisidir, aynı anda üç üstün ilim olabilir mi ya da Bezzâvî'nin bu üç farklı tavrı nasıl anlaşılmalıdır? Bu sorunlara bağlı olarak bazı hâşiyelerde tefsirin üstünlüğü kelim ve hadis ilminin konumu da dikkate alınarak tartışılmaktadır.

Bezzâvî yukarıdaki metinde ikinci olarak böylesi bir değere sahip tefsir sahasında konuşacak kişinin dinî ve edebî ilimlerde mahir olmasını şart koşmaktadır. Onun bu veciz ifadeleri tefsirin bir taraftan dinî ilimlere takaddümü diğer taraftan da teahhuru sorununu ortaya çıkarmaktadır. Tefsir diğer ilimlerin aslı ve esası kabul edildiğinde diğer ilimler ona dayanmış olacaktır. Öte yandan tefsir yapabilmek için de diğer ilimlerin bilinmesi şart koşulduğunda bu sefer tefsir diğer ilimlere dayanmış olacaktır. Şârihler bu problemi devir (kısır döngü) olarak nitelemekte ve çözümlenmeye çalışmaktadırlar.

⁶ Nâsirüddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Bezzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşli (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418), 1/23.

⁷ Kâdi Bezzâvî, *Tavâli'ü'l-Envâr*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 23.

⁸ Nâsirüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Bezzâvî, *Tuhfetü'l-ibrâr şerhu Mesâbîhu's-sünne*, thk. heyet (Kuveyt: İdâretü's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2012), 1/6.

2. TEFSİR VE KELAMIN EN ÜSTÜN OLMA SORUNU

Bezzâvî'nin tefsirine mukaddimeden itibaren şerh/hâşiye yazan, tespit edip hâşiyesine ulaşabildiğimiz en erken müellif Mehmed Şah Fenârî'dir (ö. 839/1435 [?]). O, tüm dini ilimlerin en üstünün kelimeler olduğu sabitken Bezzâvî'nin tefsiri en üstün olarak nitelenmesinin nasıl mümkün olacağını sormakta ve bunu şöyle cevaplamaktadır:

Kelam ve tefsirin üstünlüğü sorunu hakkında derim ki bu durum, konunun (mevzû) umumi olmasına ve en şerefli bilgileri içermesine itibarladır. Ancak söylediklerimizi iyice düşünen kimse şundan şüphe etmez: Gerçekte şeref, özellikle bu ilme (tefsir) mahsustur. Bezzâvî dini-dünyevi ahkâmın ve delillerin mercii olarak tefsiri zikretmiştir. Kim bilgiyi nübüvvet kandilinden almazsa o, şaşkınlık ve sapkınlık içindedir. Ekâbirin bazılarından rivayet edilmiştir ki onlardan biri, ahir ömründe şöyle demiştir: 'Aklın adımlarının sonu akılsızlıktır. Âlemin gayretinin neticesi sapkınlıktır. Ömrümüz boyunca yaptığımız araştırmalardan elde etmedik. Kıl-ü kâli toplamaktan öte bir şey.' Sonra Kur'an icmâlen işaret etmek suretiyle akli delillerle doludur. Zikrettiğimiz gibi sonuçta şeriatın bilfiil varlık bilgisinin (sübut) kendisine dayandığı bazı meselelerin ispatı, buna Kur'an'da akli delillerle işaret edilmekle birlikte ilahî (hürmet) bir yolla başka bir ilimde olur. Bu, Bezzâvî'nin ehli tahkikin nazarına göre, hakkında şüphe duymadığı şeylerdendir.⁹

Anlaşılabileceği üzere Fenârî, önce kelimelerin ilminin tefsirden üstün olmasının sebebi ni kelamın konusunun genişliği ve bu konuya dair elde edilen bilgilerin şerefli oluşuyla açıklamaktadır. Zira bir ilmin konusu ne kadar hususi ise konusu umumi olana nazaran o ilmin alt ilim olduğu kabul edilmektedir. Burada dikkate alınan diğer gerekçe konu hakkında ortaya çıkarılan bilgilerin şerefidir. Daha değerli bilgiyle uğraşan ilim, daha üst ilim olarak varsayılmaktadır. Ancak Fenârî tefsirle kelam arasında önemli bir farka işaret etmektedir. Bu farkta da tefsirin konusu olan Kur'an merkezdedir. Öyle ki şeriatın bazı meselelerinin varlık bilgisi (sübutu) ancak Kur'an'dan elde edilebiliyorsa o zaman bu bilgiyi ortaya koyan ya da araştıran tefsir ilmi asıl ilim ya da üst ilim haline gelmektedir. Bununla birlikte Fenârî meselelerin salt varlık bilgisinin tek başına yeterli olmadığına akli delillerle doğruluklarının ispat edilip temellendirilmesi gerektiğine de işaret etmektedir. Akli delillerle temellendirmeyi ise kelam ilmi yapmaktadır. O halde tefsir ilmi şer'î bilgiyi ortaya koymada üstün ilim olurken bunu ispat etmede de kelam ilmi üstün olmaktadır. Eğer kelam ilmi şer'î bilgiyi kendisi ortaya koyamıyor ancak Kur'an'dan elde edilebiliyorsa bu durumda da tefsirin kelama nazaran daha üstün bir konumda durduğu anlaşılmaktadır. Sonuçta Bezzâvî'nin tefsire atfettiği üstünlüğü Fenârî bir mübalağa olarak değil hakiki anlamda söylenmiş bir ifade olarak kabul ediyor görünmektedir.

Hâşiyelerine ulaşabildiğimiz sonraki şârihler/muhaşşiler Yusuf b. Ömer (Acem Sinan) (ö. 865/1461) ve sonrasında Hamza el-Karamânî (ö. 871/1466) Bezzâvî'nin mezkûr ifadelerini kısaca ihtisar edip geçmekte ve herhangi bir sorundan bahset-

⁹ Mehmed Şah b. Şemseddin Molla Fenârî, *Hâşiye 'alâ tefsiri sûreti'l-Fâtîha li'l-Bezzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1102), 315a-315b.

memektedir.¹⁰ Bir diğer şârih Seyyid Ahmed el-Kırîmî (ö. 879/1474) tefsirin konumuyla ilgili olarak ilimlerin en yücesi ifadesiyle Beyzâvî'nin söylediklerinin, müelliflerin âdeti üzere, bir teşvik amaçlı olduğunu ifade etmekte, ancak bunu açıklamakta ve bu bağlamdaki sorunlara da temas etmemektedir.¹¹ Kırîmî bu ifadeyle dinî ilimler içerisinde tefsirin en yüce ilim olmadığını, Beyzâvî'nin bu ifadelerinin talebeleri tefsire teşvik etmeye yönelik olduğunu düşünmektedir.

Yaptığı açıklamalarla sonraki hâşiyelerde oldukça etkisi bulunduğu anlaşılan Molla Hüsrev (ö. 885/1480) konu hakkında dikkat çekici değerlendirmeler yapmaktadır. Onun ifadelerine göre bir ilmin şerefi; konusunun, ortaya koyduğu verilerinin ve gayesinin şerefi ile ona duyulan şiddetli ihtiyaç dolayısıyladır. Tefsir ise bu dört açıdan da en şerefli ilim olmaya haizdir. Birinci açıdan onun konusu her türlü hikmetin ve faziletin kaynağı olan Allah kelimidir. İkinci açıdan onunla Kur'an'daki Allah'ın muradı bilinmektedir. Üçüncü açıdan da tefsirin gayesi kopması mümkün olmayan sapasağlam bir kulpa sarılmak ve ebedi saadete ulaşmaktır. Dördüncü açıdan ise her türlü dini-dünyevi, yakın ve uzak yetkinlik şer'î ilimlere bağlıdır. Dini bilgiler ve onların medarı da önünden ve ardından batılın yavaşamadığı Allah'ın Kitab'ının bilgisine dayalıdır. Molla Hüsrev bu dört veçheyi açıkladıktan sonra sözü kelim ilminin üstünlüğü meselesine getirmektedir. Kelamın konusunun sadece Allah'ın zatı, sıfatları ve bunlara ilişkin meselelerin bilinmesi olmadığını, bilakis dini akidelerin ve onlara ilişkin hususların tespit edilmesi haysiyetiyle mutlak olarak malum olduğunu belirtmektedir. Böylelikle de o, tefsirden daha şerefli olmaktadır.¹² Dikkat etmek gerekir ki Molla Hüsrev burada kelamın konusunun sadece Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla ilgili meseleler olmadığını ifade ederek kelam ilminin muahhar dönemdeki tanımını esas almaktadır. Zira kelam ilminin konusunu salt Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla sınırlayanlar bulunmaktadır. Ancak sonraki süreçte kelamın konusu mezkûr meseleleri de kapsayacak şekilde malum olarak kabul edilmekte ve böylece kelam, konusu itibarıyla en geniş ve en temel araştırma alanına sahip olmaktadır.¹³ Molla Hüsrev bu durumu dikkate alarak Beyzâvî'nin "ilimlerin en yücesi/şerefli" ifadesindeki ilimlerden kelamı istisna etmekte ve bu istisnayı gerekli kılan şeyi de kelam ilminin daha geniş bir konuya sahip olmasıyla açıklamaktadır.

¹⁰ Yusuf b. Ömer b. Yusuf el-Abbasi, *Hâşiyeye 'alâ Envâri't-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 502), 5b; Hâşiyenin zahiriye sayfasında şârihin tam ismi, meşhur olduğu ismi ve vefat tarihi h. 865 olarak zikredilmiştir. Nureddin Hamza b. Mahmud el-Karamânî, *Hâşiyeye 'alâ Envâri't-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmed Efendi, 55), 5a.

¹¹ es-Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kırîmî, *Misbâhu't-ta'dil fi keşfi Envâri't-tenzil* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 147), 4a.

¹² Muhammed b. Ferâmerz b. Ali Molla Hüsrev, *Hâşiyeye 'alâ evâili Tefsiri'l-Kâdi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 176), 8a.

¹³ Bk. Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1/138-140.

Sonraki süreçte el-Hatîbü'l-Vezîrî (ö. 891/1486), Şeyhzâde Muhyiddin (ö. 950/1543), Sâdık-ı Geylânî (ö. 970/1563), Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1571), Abdülhalîm el-Germiyânî (ö. 1055/1645) ve Nureddin Nurullah b. Muhammed eş-Şîrvânî (ö. 1065/1655) gibi şârihler tefsirin hem dört yönden en şerefli ilim olduğuna hem de kelamın konusunun genişliği itibarıyla ondan daha üstün olduğuna dair Molla Hüsrev'in açıklamalarını nakletmektedirler.¹⁴ İbn Ebû Şerîf Kemâleddin el-Makdisî (ö. 903/1497-98) ve el-Ehaveyn (ö. 904/1498-99) ise Molla Hüsrev'le aynı yaklaşımı savunmaktadır.¹⁵

Molla Hüsrev'den sonra meseleye dair önemli açıklamalarda bulunan şârih İbn Kârân'dır (ö. 889/1484).¹⁶ O, önce değer bakımında tefsirin ilimlerin en yücresi olmasını, daha sonra şeref bakımından en üstün olmasını açıklamaktadır. Ona göre ilimlerin en yücresi/büyüğü ifadesindeki yücelik/büyüklik (azîm) cisimlerde ve cisim olmayanlarda söz konusudur. Cisimlerde büyüklük gözün onu her yönüyle kaplayamaması ve kuşatamamasıyla olmaktadır. Cisim olmayanlardaki büyüklük ise herhangi bir yönden gözün onu kuşatmakta yetersiz kalmasıyla ya da hakikatte bazı göz ve zihinlerin veyahut da hepsinin onu idrak etmekte aciz kalmasıyla gerçekleşmektedir. Mutlak büyük/yüce olan ise Allah Teâlâ ve sıfatlarıdır. İbn Kârân gözlerin ve zihinlerin herhangi bir yönden onu tasavvur edemediğini ve onun ilminden herhangi bir şeyi kuşatamadığını söylemektedir. Buna göre Allah'ın kelamı ise onun sıfatlarından ve onu bilmek de onun levazımındandır. Böylece tefsir ilimlerin en yücresi olmaktadır. Kur'an'ın kelimelerinin ve hikmetlerinin bilgisi de aslen sonu gelmeyecek şekilde mutlak olarak yücedir. Buna Allah Teâlâ el-Kehf 18/109'da işaret etmektedir. Durum buysa onunla ilgili ilim de diğer ilimlerin en yücresi olmaktadır.¹⁷ Böylece İbn Kârân değer bakımından tefsirin üstünlüğünü açıklarken onun ihtiva ettiği bilginin sonsuzluğunu gerekçe göstermekte ve bunu da Allah'ın kelam sıfatının ezeli-ebedi oluşuna bağlamaktadır.

¹⁴ Muhammed b. İbrahim el-Harrâşî el-Hatîbü'l-Vezîrî, *Hâşîye 'alâ Envârî't-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi, 109), 5b; Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Muslihuddin Mustafa el-Kocevî, *Hâşîye 'alâ Tefsîri'l-Kâdi el-Beyzâvî*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Şâhin (Beyrut: Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, 1999, 1/19; Mahmûd b. Hüseyin el-Efdalî es-Sâdîkî el-Geylânî, *Hâşîye 'alâ Envârî't-tenzil ve esrârî't-tevil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 53), 11b; Kınalızâde Ali Alâeddin b. Muhammed Hinnâvizâde, *Hâşîye 'alâ Tefsîri'l-Kâdi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 280), 15a-15b; Abdülhalîm b. Abdullah el-Germiyânî er-Rûmî, *Hâşîye 'alâ Envârî't-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 306), 9a-9b; Nureddin Nurullah b. Muhammed eş-Şîrvânî, *Hâşîye 'ale'l-Kâdi min sûreti'l-Fâtihâ* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yazma Eserler, 12339/YZ0511), 10b-11a.

¹⁵ Muhammed b. Muhammed b. Ebû Şerîf Kemâleddin el-Kudsî el-Makdisî, *Şerhu evâilî Envârî't-tenzil* (Kastamonu: Kastamonu YEK, 2619), 8b; Muhyiddin Muhammed b. Kâsım el-Ehaveyn, *Hâşîye 'ale'l-Beyzâvî* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 112), 4b.

¹⁶ Hâşiyenin mukaddimesinde ve ferâğ kaydında müellifin künyesi Hüseyin b. Şihabüddin el-Kârânî el-Geylânî olarak zikredilmektedir. Bk. Hüseyin b. Şihabüddin İbn Kârân el-Geylânî, *Hâşîye 'alâ hutbeti Tefsîri'l-Beyzâvî* (Kastamonu: Kastamonu YEK, 1913), 2b, 90b.

¹⁷ İbn Kârân, *Hâşîye 'alâ hutbeti Tefsîri'l-Beyzâvî* (Kastamonu YEK, 1913), 76b-77a.

Sonraki şârihlerden Dede Ömer Rûşenî (ö. 892/1487), Süyûtî (ö. 911/1505), Ahmed es-Sînôbî (ö. 914/1508) ve Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) gibi şârihler konuya dair herhangi bir izahatta bulunmamaktadır.¹⁸

Tefsirin eşrefiyyeti ve kelim ilmiyle arasında ortaya çıkan üstünlük sorununa dair en dikkat çekici açıklamaları sonraki şârihlerden İdrîs-i Bitlîsî (ö. 926/1520) yapmaktadır. Ona göre Beyzâvî, yukarıda zikredilen ifadeleriyle, değer bakımından tüm ilimlerin en yücesinin, durum ve şeref bakımından da en üstününün tefsir ilmi olduğunu iddia etmektedir. Bunu da dile getirdiği şekliyle tefsirin dini ilimlerin reisi ve şer'î kaidelerin dayanağı olması vasfıyla delillendirmektedir. Çünkü dini ilimler, ilimlerin en şerefli ve en yücesidir. Dini ilimlerin diğer ilimlere üstün olduğu kabul edildiğinde tefsirin de tüm ilimlere karşı üstünlüğü ve konumunun yüceliği açığa çıkmış olmaktadır. İdrîs-i Bitlîsî tefsirin asli ve fer'î yönleriyle tüm ilimlere karşı üstünlüğünü ve konumunun yüceliğini açıklamaya geçmeden evvel bir cumhur ittifakına atıf yapmaktadır. Bu ittifaka göre ilimlerin şeref ve değerlerinin yüceliği, usulüyle ve fur'ûuyla rütbesinin değeri ve konusunun şerefine bağlıdır. Tefsirin konusu ise Cibrîl vasıtasıyla Hz. Peygamber'e indirilen Arapça kelimdir.¹⁹ Bu ifadeleriyle İdrîs-i Bitlîsî Beyzâvî'nin "ilimlerin en yücesinin tefsir olduğu" ifadesinde mübalağa kastının bulunmadığını düşünerek bu minvaldeki önceki görüşlerden ayrılmaktadır.

Devamla İdrîs-i Bitlîsî, furkani kelamın bilgilerin en şerefli olduğunu belirtmektedir. Çünkü ona göre bilginin şerefi içerdiği tasavvurların değeri ve barındırdığı imkânların genişliğiyle olmaktadır. Kesindir ki o ilahi kelim içerdiği lafzi fesahatte icaz noktasına ulaşmış, ameli hükümler ve hikemi nazariyelerin tamamını içermesi açısından ilmi ve hikemi yüce maksatları ihtiva etmede üst seviyelere varmıştır. İdrîs-i Bitlîsî bu kuşatıcılığa işaret eden "*Yaş kuru ne varsa hepsi apaçık kıtaptadır.*"²⁰ âyetine atıf yapmaktadır. Böylece onun hallerini araştıran tefsir de en şerefli ilim olmaktadır. Zira ilimlerin şerefi konularının şerefine bağlanmaktadır.²¹ Yaptığı bu açıklamalarda o, tefsirin değerini/üstün oluşunu, bir yandan Kur'an'ın Allah kelamı olması diğer yandan da tüm ameli-nazari malumatı içermesini öne çıkarmaktadır. Son gerekçe önemlidir, zira buna göre tefsir, kapsam bakımından en geniş konuya sahip olmaktadır.

¹⁸ Dede Ömer Rûşenî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdi el-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Medrese, 24), 2a; Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed es-Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, nşr. Ahmed Hâc Muhammed Osman (Suud: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1424), 1/29; Ahmed es-Sînôbî, *Mazharu Envâri't-tenzil fi keşfi esrâri't-tevil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 192), 11b-12a; Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensârî, *Fethu'l-celil bi-beyâni hafiyi Envâri't-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 312), 2a.

¹⁹ İdrîs b. Hüsameddin Ali el-Bitlîsî, *Hâşiye 'alâ Tefsiri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 303), 19a.

²⁰ el-En'âm 6/59.

²¹ İdrîs-i Bitlîsî, *Hâşiye 'alâ Tefsiri'l-Beyzâvî* (Ayasofya, 303), 19b.

İdrîs-i Bitlîsî bu bağlamda kelim ve tefsirin üstünlüğü sorununa temas etmektedir. Kelamın tefsirinkinden daha yüce bir konunun hallerini araştıran bir ilim olduğu ileri sürülürse tefsirin üstünlüğünü nasıl anlamak gerektiğini sormaktadır. O, kelamın tefsirden üstün oluşunu temelde iki açıdan soruşturmuştur. Bunlardan biri, kelamın konusunun en geniş olması, diğeri de kelamın tefsirin konusunu ispatlaması açısındandır.

O, âlimler arasında farklı görüşler bulunduğu dikkat çekmekle birlikte kelamın konusunu 1) ya Allah'ın zâtı ve sıfatlarıdır ıı) ya dini akidelerin vasıtalı veya vasıtasız bir şekilde ispatıyla ilgili olması açıdan malumdur ııı) ya da mutlak olarak mevcuttur, şeklinde açıklamaktadır. Bu üç duruma göre kelamın konusunun en üstün ve en şerefli olduğunu, en üstün olmasının da en kapsamlı ve en kuşatıcı olmasına dayandığını ifade etmektedir. Buna göre birinci durumda kelam ilminin Allah'ın zatının ve sıfatlarının -ki kelam da bunlardan bir sıfat sayılır- hallerinin bilgisini kapsamasından dolayı bu sıfatla birlikte zatın hallerinin bilgisi; en yüce, o sıfatlardan sadece biri olan kelam sıfatından da daha şerefli olmaktadır. İkinci ve üçüncü durumlara göre de böyledir. Çünkü mutlak olarak mevcut ve mezkûr hayiyet açısından malum, furkani kelamdan daha kapsamlıdır. Daha kapsamlı olan daha şerefli ve has olandan da daha yücedir. Çünkü açık olduğu üzere has olanın durumları ve bununla birlikte kendisi daha azdır.²²

İdrîs-i Bitlîsî ikinci açıdan Kur'an'ın, yani ilahi kelamın sübutunun da kendinde değil kelam ilminde gerçekleştiğini belirtmektedir. Böylece onun (sübutunun) açıklanması başka bir ilimde yapılır ki o da kelam ilmidir. Her ilmin konusu başka bir ilimde açıklandığında onu açıklayan ilim, konusu açıklanandan daha üstün olur.²³ İdrîs-i Bitlîsî kelamın tefsirden üstünlük yönlerini mezkûr açılardan ortaya koyduktan sonra "Bu şüphelerin ortadan kaldırılması hakkında deriz ki" ifadesiyle şu çözümlenelerde bulunmaktadır:

Kelam ilminde açıklanan şey, kelamın Allah Teâla'nın zatının bir sıfatı olduğunun ve onunla nasıl vasıflandığının ispatlanmasıdır. Tefsirin konusu da inniyeti (zorunlu varlığı) açısından furkani kelamdır. Onun varlığı ya zaten açıklanmıştır ya da açıklığı kendinden kaynaklanır. Çünkü furkanın varlığının tasdiki, tehadidden ve i'câzının sübutundan sonra gerçekleşmiştir. Kendisine verilenler ve kendisinin getirdiklerinin tümü konusunda Peygamberin tasdiki de daha bi'set zamanında tahakkuk etmiştir. Böylece furkani kelamın sübutunun kelam ilmine dayalı olduğu görüşünü umumileştirmeye gerek yoktur. Zira kelam ilmi, Kur'an'ın kıdemi ve hudûsu konusunda Abbasi halifeleri zamanında Mu'tezile ve Ehl-i sünnet âlimleri arasında ortaya çıkan fitne, tartışma ve münakaşalardan sonra kitaplarda ve mushaflarda tedvin edilmiştir. Tefsir ilminin tedvini ise bundan asırlar öncedir. Örneğin Abdullah b. Abbas'ın tefsiri, İmam Cafer es-Sadık'ın tefsiri böyledir. Onlardan nakledip de eserleri bize ulaşmamış, uzun zaman içerisinde ismi ve haberi yok olup gitmiş kimseler de vardır. Sahâbe ve tâbiîn zamanında yapılan tefsir ve te'vil hakkındaki araştırmalar buna dair ileri sürülen inkârdan daha büyüktür (inkâr edilmez).

²² İdrîs-i Bitlîsî, *Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (Ayasofya, 303), 19b-20a.

²³ İdrîs-i Bitlîsî, *Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (Ayasofya, 303), 20a.

Eğer Kur'an'ın -bundan sonra açıklanacağı üzere- ameli hükümlerin ve ilmi nazariyelerin tamamını kuşattığına itibar edilirse o zaman o, bütün ilimlerdeki malumatı kapsamış olur. Çünkü onun tevhit, vaad-va'id, emir ve nehiy bilgisini kapsamayı dini akidelerle ilgili tüm bilgileri ihtiva etmesini gerektirir. Yine onun Allah'ın zati ve sıfatlarının bilgisini içermesi de böyledir. Dahası kelam ilminin konusunun mutlak mevcut olduğuna itibar edilse bile bu, ancak mahsus bir mevcut (hususî bir varlık) hakkında tahakkuk eder. Biz, furkani kelamın her türlü hâs mevcudun (hususî varlık) bilgisini -ki biz ona muttali olmasak da- nefsi emirde ihtiva ettiğini tespit etmiştik. Çünkü onun bilgisi, yerde ve gökte zerre misali hiçbir şeyin kendisinin dışında kalamadığı ilm-i ilahide tahakkuk etmiştir. Furkani kelam da bu ilme zaruri olarak bitişiktir. Zira her ikisi de zati sıfat olup bu, Allah'ın zatının ilimle nitelenmesinin kelamla nitelenmesinden önce olması itibarıyledir. Kelam sıfati, ilim sıfatına bağlıdır lakin biri olmadan diğeri tahakkuk etmez. Her ikisi de kendi varlığında tüm yetkinliği iktiza eden vacip zattan ayrılmaz. Kelama bitişik o kuşatıcı ilimle ilgili her türlü malum, apaçık olan kelama (Kur'an) ve levh-i mahfuza yerleştirilmiştir. Bu, Allah'ın şu sözünden dolayı böyledir: "Hazinele katımızda olmayan hiçbir şey yoktur. Onu belli bir ölçüye göre indiririz."²⁴ Lakin bazı malumata ve mevcudata dair ondan istifade etmenin -ona Allah'ın ilminden başka hiçbir kimse muttali olamasa ve onu kuşatamasa bile- birtakım şartlara bağlı olması da caizdir.²⁵

Yukarıdaki alıntıda, daha önceden zikredilen iki gerekçenin ana hatlarıyla cevabı verilmektedir: İdrîs-i Bitlîsî burada üç hususu gündeme getirmektedir. İlk olarak onun her iki ilmin tedvini konusundaki açıklamalarına bakılabilir. Anlaşıldığı üzere o, tefsirin tedvininin kelamdan önce olduğunu ileri sürerek tefsirin üstünlüğünü temellendirmeye çalışmaktadır. Bir ilmin daha erken tedvini, ona duyulan ihtiyacın bir neticesidir. Erken dönemlerde tefsire ihtiyaç duyulması da onun üstünlüğünün göstergesi olarak düşünülmektedir. Ancak her iki ilmin tedvin tarihine ilişkin yeni çalışmalar İdrîs-i Bitlîsî'nin bahsettiği şekliyle her iki ilim arasında ciddi bir farklılığın olmadığını göstermektedir. Hem kelam hem de tefsir ilmine dair yazılan ilk eserler hicri birinci asrın ilk yarısına dayandırılmaktadır. Tedvin faaliyetini bu asırla başlatmak mümkün olsa da öncesindeki süreçte kelama dair meselelerin sahâbeden itibaren tartışılmaya başlandığı ve şifahi olarak nakledildiği bilinmektedir.²⁶

İdrîs-i Bitlîsî'nin tefsirin üstünlüğü konusunda, yapılan alıntıda bahsettiği bir diğer gerekçe önemlidir. Buna göre kelamın konusu daha kapsamlı olduğu için tefsirden daha üstündür denilirse bu, doğru değildir, zira tefsirin konusu, ameli ve nazari ilimlerin tamamını kuşatması açısından ondan daha kapsamlıdır. Üçüncü olarak ise tefsirin konusunun ilahiliği kelam ilminde ispatlandığından kelam ondan daha üstündür denemez. Çünkü tefsirin konusunun ilahiliği ya kendinden açıktır ya da tehadî ile daha nüzûl zamanında ispatlanmıştır. Anlaşılabacağı üzere İdrîs-i Bitlîsî bu açıklamalarıyla Beyzâvî'nin "ilimlerin en yücesi tefsirdir" ifadesini mübalağalı değil gerçek manada dile getirilmiş bir iddia olarak kabul etmektedir. Hem bu

²⁴ el-Hicr 15/21.

²⁵ İdrîs-i Bitlîsî, *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (Ayasofya, 303), 20a-21a.

²⁶ Bk. İlyas Çelebi, "Kelam İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'elesi* 5, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 379-380, 386.

yönüyle hem de tefsirin kelimadan daha üstün olduğunu ifade ederek meseleyi bu minvalde açıklayan önceki şârihlerden de ayrıışmaktadır. Böylece o, kelamın tefsirden daha üstün olmadığını kabul etmesine rağmen bir ilmin konusunu yine kendisinin ispatlamasının bir kısır döngü oluşturup oluşturmayacağını sorgulamamaktadır.

Nitekim bir ilmin varlığı öncelikle konusunun varlığını gerektirmektedir. Diğer bir ifadeyle ilmin kendisi konusunun varlığına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bir taraftan konunun varlığı kabul edilmekte ve buna göre ilim ortaya çıkmakta, diğer yandan ilim ortaya çıktığında da konusunun varlığını ispat etmektedir. Bu kısır döngü olarak görülebilse de İdris-i Bitlisî tefsirin konusu Kur'an'ın ilahiliğinin ispatını tefsire değil bizzat Kur'an'ın kendisine dayandırmaktadır. Onun ilahiliği ya zaten açıktır ya da onun i'câzına bağlıdır. Bu sebeple tefsirin konusu Kur'an'ın ilahiliği, sonraki süreçte kelamın onu ispatlamasına ihtiyaç kalmadan çok önce ispatlanmış olmaktadır. Buna göre tefsirin de varlığının meşruiyeti, kelam ilminden değil konusunun ilahiliğinin açıklığından kaynaklanmaktadır. Bilindiği üzere sonraki kelimacılar, kelamın konusunun (mevcut, malum) da başka bir ilimde ispatlanmadığını, ispatlanmaya ihtiyaç olmayacak şekilde zaten açık olduğunu kabul etmişlerdir.²⁷ İdris-i Bitlisî'ye göre bu, tefsir için de böyledir.

Kur'an'ın doğruluğunun kendinden olması ile i'câzına dayandırılmasının nasıl mümkün olduğu ya da bunun sorunlarının çözümü tefsirde değil de kelam ilminde incelenmiştir. O zaman tefsirin, konusunun ispatlanması açısından değil de bunların çözümlenmesi konusunda kelimadan istidlal edeceğini kabul etmek gerekmektedir. Zira İdris-i Bitlisî de yorum sürecinde tefsir yapacak kimselerin kelamı bilmesini şart koşmuştur.²⁸ Yine bu açıdan tefsirin konusunun ispatı kelama dayanmamış olmakta, kelamın etkisi bu ispatın temellendirilmesi sürecinde görülmektedir.

Daha sonraki şârih Kâzerûnî (ö. 945/1538) öncekilerden kısmen farklı bir açıklamaya gitmektedir. O, öncelikle Beyzâvî'nin kelam kitabındaki benzer sözüne atıf yaparak meseleye giriş yapmaktadır. Onun ifadelerine göre Beyzâvî, *Tavâli'u'l-envâr*'da ilimlerin reisinin, en üstününün ve en yücesinin kelam ilmi olduğunu söylemektedir. Buna göre onun 'ilimler' ifadesindeki kastını, *Tavâli'u'l-envâr*'da zikrettiği karineyi dikkate alarak kelam ilminin dışındakilere hamletmek gerektiği iddia edilmiştir. Kâzerûnî orada bahsedilen karineye itimat etmenin uzak bir ihtimal olduğunu düşünmektedir. Ona göre kelam ve tefsirden her birinin kendilerine göre bir şerefi ve bir açıdan birbirlerine karşı meziyetleri vardır. Kelamın meziyetine gelince o şudur: Tefsirin konusu kelama dayalıdır. Çünkü tefsir, peygamber gönderen bir mütekellimin varlığına bağlıdır ki bu, kelamda ispat edilen meselelerdendir. Tefsirin meziyetine gelince o da şudur: Cisimlerin tekrar yaratılması gibi

²⁷ Bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/142.

²⁸ İdris-i Bitlisî, *Hâşiyetü 'alâ Tefsiri'l-Beyzâvî* (Ayasofya, 303), 21a.

kelami mesellerin çoğu âyetlerle tespit edilmektedir. Böylece her ikisinin birbirine dayanma yönlerinin farklı olmasından dolayı devir problemi ortadan kalkmaktadır.²⁹

Muslihuddin el-Lârî (ö. 977/1569), İbrahim b. Süleyman el-Halebî (ö. 984/1576), Emîr Padişah el-Buhârî (ö. 987/1579), Sadreddinzâde eş-Şîrvânî (ö. 1035/1626), Abdullah el-Kürdî (ö. 1064/1654), Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703) ve Said b. Yusuf (ö. ?) ise Kâzerûnî'nin zikrettiği üzere kelamın tefsirin konusunu ispatlaması, tefsirin de kelamın bazı meselelerine dair bilgi içermesi açısından birbirlerine karşı farklı meziyetlerinin bulunduğunu ifade etmektedirler.³⁰ İsmüddin el-İsferâyînî (ö. 945/1538), Sürûrî (ö. 969/1561), Lükaymî (ö. 1004/1596), Sıbgatullah el-Berveçî (ö. 1015/1607), Muhammed b. Cemâleddin eş-Şîrvânî (ö. 1020/1612) ve Bahâeddin el-Âmilî (ö. 1031/1622) ise mezkûr soruna değinmemektedirler.³¹

Kâzerûnî'nin açıklamalarına yakın bir değerlendirmeyi Siyalkûtî (ö. 1067/1656) yapmaktadır. Ona göre dini ilimlerin tamamı Kur'an'dan alınmalarından dolayı ya var olmak (sübut) ya da istidlal etmek (i'tidâd) bakımından tefsir ilmine ihtiyacı duymaktadır. Bu durum kelamın da dini ilimlerin reisi olmasını engellemektedir. Çünkü tefsir ilmi de kendi varlığı Allah'ın kelam sıfatının varlığına dayalı olduğu için kelam ilmine dayanmaktadır. Kelam ilmi de istidlal etmek (i'tidâd) bakımından çoğu meselesi ve var olmak (sübut) bakımından da bazı meseleleri Kur'an'a dayandığından tefsir ilmine dayanmış olmaktadır. Böyle bakılınca ikisinden her biri bir açıdan diğerinin reisidir.³² Dikkat edilirse Siyalkûtî kelamın meselelerini iki açıdan tefsirle ilişkilendirmektedir. Bunlardan bazıları zat, yani sübutları, diğerleri

²⁹ Ebu'l-Fadl el-Kuraşî es-Siddikî el-Kâzerûnî, *Hâşiye 'alâ Envâr'i-tenzil* (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabîyyetî'l-Kübrâ, ts.), 1/5.

³⁰ Muslihuddin Muhammed el-Lârî, *Hâşiye 'alâ Envâr'i-tenzil* (Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 37), 6a; İbrahim b. Süleyman b. İbrahim el-Kürdî el-Halebî, *Hâşiye 'alâ Envâr'i-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 306), 9b; Muhammed Emin Emîr Padişah el-Buhârî, *Hâşiye 'alâ Envâr'i-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami, 129), 6a-6b; Mehmed Emin b. Sadreddin eş-Şîrvânî, *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 63), 8b; Abdullah b. Muhammed el-Kürdî, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî Çelebi alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 317), 3a; Şeyhülislâm Feyzullah b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Erzurûmî, *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 7348), 16b; Said b. Yusuf b. Cemâleddin, *Hâşiye 'alâ hutbeti Envâr'i-tenzil* (Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 50), 17a-17b.

³¹ İsmüddin İbrâhim b. Muhammed b. Arabşah el-İsferâyînî, *Hâşiye 'alâ Envâr'i-tenzil* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Haksess, 8671), 2b-3a; Muslihuddin Mustafa b. Şâban el-Gelibolî es-Sürûrî, *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa, 67), 3b; Ebu'z-Zühed Muhammed b. Muhammed el-Lülaymî, *eş-Şihâbü'l-mudî bi envâr'i-tenzil ve's-sirâci'l-münîr bi esrâr'i-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 76), 5a-5b; Sıbgatullah b. Rûhullah el-Berveçî, *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Fâtîha min Envâr'i-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 226), 7b-8a; Muhammed b. Cemâleddin b. Ramazan eş-Şîrvânî, *Hâşiye 'alâ Envâr'i-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 354), 7a; Bahâeddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed el-Âmilî, *Hâşiye 'alâ Envâr'i-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 484), 8a.

³² Abdülhakim b. Muhammed es-Siyalkûtî, *Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî* (İstanbul: Dâru't-Tibâatî'l-'Âmire, 1270), 13.

de sırf istidlal etmek açısından tefsire bağlıdır. Kelamın zatı bakımından bazı meselelerinin tefsire dayandırılması, kelamın her yönden tefsirden daha üstün olmadığı anlamına gelmektedir.

Siyalkûtî'nin çağdaşı Şehâbeddin el-Hafâcî (ö. 1069/1659) buraya kadar yer verilen görüşleri özetlemektedir.³³ Bahsettiğimiz sorun hakkında farklı bir bilgiye dikkat çeken şârihlerden biri de Muhammed el-Barzancî'dir (ö. 1103/1692). Onun tespitlerine göre tefsirin mutlak olarak ilimlerin en yücesi olması selefin görüşüne göredir. İçlerinde Ebû Hanife'nin de bulunduğu dört imama ve kelam ilmini zemededen diğer imamlara göre de böyledir. Onlar diğer ilimler hariç sadece kelama herhangi bir şeref atfetmemişlerdir. Ancak Barzancî tefsir de dâhil tüm ilimlerin reisinin müteahirîn ulema nezdinde kelam kabul edildiğini belirtmektedir. Beyzâvî'nin de *Tavâli'ü'l-envâr*'da bu görüşte olduğunu zikretmekte, fakat tefsirde neden böyle bir ifade kullandığını sorgulamaktadır. Ona göre bu durum Beyzâvî'nin metinlerine aşına olanların görebileceği normal bir üslup olup, o, hangi ilimle ilgili kitap yazıyorsa "en yüce ilim" gibi ifadeleriyle o ilmin üstün olduğu bir yöne atf yapmaktadır. Devamında Barzancî *Tavâli'ü'l-envâr*'da söylenenlerin asıl olduğunu kabul etmekte ve Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) kelamın en üstün ilim olduğuna dair zikrettiği sekiz yönü alıntulamaktadır. Akabinde Kâzerûnî'nin belirttiği üzere tefsir ve kelamın birbirlerine karşı ayrı meziyetleri olduğu görüşüne de yer vermektedir.³⁴

Sonraki şârihlerden İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) tefsirin kelam karşısındaki üstünlüğü sorunundan bahsetmemektedir.³⁵ Menteşezâde Abdürrahim Efendi (ö. 1128/1715), Abdülganî en-Nablûsî (ö. 1143/1731), Altunuçokzâde Abdullah'ın (ö. 1183/1770) hâşiyeleri ile müelliflerini tespit edemediğimiz iki hâşiyede ise buraya kadar değindiğimiz görüşler özetlenmektedir.³⁶ Vefat tarihlerini tespit edemediğimiz Yusuf b. Hamza es-Sürânî (ö. ?) ve Yusuf b. Abdullah (ö. ?) da bahsedilen soruna temas etmeden geçmektedirler.³⁷

³³ Şehâbeddin el-Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdi ve kifâyetü'r-Râzî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 1/14-15.

³⁴ es-Seyyid Muhammed b. Rasulü'l-Hüseynî el-Barzancî, *Enhârü's-selsebil li ri'yâzi envâri't-tenzil ve mizâcü'z-zencebil li hiyâzi esrâri't-te'vil* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 303), 12b-13a.

³⁵ İsmail Hakkı Bursevî, *Ta'lika 'alâ evâli Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 145), 29a-31b.

³⁶ Şeyhülislâm Menteşezâde Abdürrahim Efendi, *Hâşiyе 'alâ Envâri't-tenzil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 244), 16a; Abdülganî b. İsmâil en-Nablûsî, *et-Tahrîrü'l-hâvî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 199), 35a, 36a; Altunuçokzâde Abdullah b. Mehmed Altûnî el-İstanbulî, *el-Cem'ü'l-hâvî fi şerhi Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 306), 1/28b-29a; Müellifi Meçhul, *Hâşiyе 'alâ Envâri't-Tenzil ve esrâri't-tevil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Musalla Medresesi, 25), 7b-7a; Müellifi Meçhul, *Şerhu dibâceti Envâri't-tenzil ve esrâri't-tevil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 89), 24a-25a.

³⁷ Yusuf b. Hamza eş-Şehrezürî es-Sürânî, *Hâşiyе 'alâ Envâri't-tenzil ve esrâri't-tevil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 75), 27b-31a; Yusuf b. Abdullah b. İsmail el-Kuraşî el-Emevî, *Şerhu dibâceti Tefsîri'l-Kâdi* (İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdaî Efendi, 102), 16b-18a.

Son olarak Konevî İsmail Efendi'nin (ö. 1195/1780) mülahazalarına yer vermek gerekmektedir. O, önceki izahları ihtisar etmekle birlikte bazı dikkat çeken noktalara işaret etmektedir. Onun belirttiği üzere tefsirin konusu zati hallerin araştırılması haysiyetiyle Kur'an olmakla birlikte Kur'an, imanda asıldır. İman, ister zat isterse de istidlal (i'tidâd) bakımından olsun Kur'an olmadan tamamlanmaz. Yaratıcının varlığına, ilim, kudret, kelam gibi sıfatlarına ve mu'cizeyle peygamberin nübüvvetine iman her ne kadar zat bakımından şeriata dayanmasa bile istidlal bakımından şeriatla mevcut olan şeylerle ilgilidir. Beyzâvî "*Muhammed'e indirilenlere iman edenler*"³⁸ âyetinin tefsirinde imanın Kur'an'a tahsis edilmesinde imanın Kur'an olmadan tamamlanmayacağına işaret olduğunu söylemektedir.³⁹ Burada Konevî kelamın tefsirle ilişkili olan i'tidâd yönünün önemli olduğunu vurgulamakta, daha açıkçası kelamın ilgili meselelerinde Kur'an'a başvurulmadan imanın tasdikinin tam olamayacağını düşünmektedir. Zat bakımından dayanmasa bile istidlal (i'tidâd) olmazsa iman da tam gerçekleşmiyorsa o zaman kelam tefsirden bağımsız kalamamaktadır. Bağımsız kalamaması durumunda da onun her yönüyle tüm dini ilimlerden üstün olduğu, çünkü hiçbirine muhtaç olmadığı şeklindeki kabul de tartışmalı hale gelmektedir.

Konevî İsmail Efendi ayrıca kelamın konusu Allah'ın zâtı ve sıfatları olarak belirlenirse Kur'an'ın itikadi hususları ve onların da temeli olan tevhit bilgisini içerdiğinden tefsirin konusunun kelamın konusunu içermiş olacağını söylemektedir. Tercih edilen görüşe göre kelamın konusu dini akaidin ispat edilmesi açısından malum olursa, tefsirin konusu Kur'an'ın da bundan daha şerefli olduğunda şüphe bulunmadığını ifade etmektedir. Beyzâvî'nin sözünün de buna matuf olduğuna dikkat çektikten sonra şöyle demektedir: "En yüce olma, itibarlara göre çoğalabilir. Buna göre ilimlerin en şerefli farklı cihetlere göre birden çok olabilir. Böylece tefsir ve kelam diğer ilimlerin en şereflişidir."⁴⁰ Son ifadeleriyle Konevî, açıkça üstünlüğün tek bir ilme isnat edilmesini doğru bulmadığı, aynı anda birden çok üstün ilimlerin bulunabileceğini düşündüğü söylenebilir.

İncelenen soruna temas eden hâşiyelerde üç farklı tavrın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri Beyzâvî'nin tefsire atfettiği üstünlük vasfının mübalağa olarak değerlendirilmesidir. Diğer bir yaklaşım ise Beyzâvî'nin ifadesinin doğru bir iddia olarak görülmesidir. Sonucu görüş ise her iki ilmin farklı açılardan birbirlerine üstünlükleri ve meziyetleri bulunduğu iddiasıdır.

³⁸ Muhammed 47/2.

³⁹ İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Konevî, *Hâşiye 'alâ tefsiri'l-İmâmi'l Beyzâvî ve ma'ahû Hâşiyetü İbnü't-Temcîd*, nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 1/38.

⁴⁰ Konevî, *Hâşiye 'alâ tefsiri'l-İmâmi'l Beyzâvî*, 1/38. Buradaki değerlendirmeyi krş. Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdi ve kifâyetü'r-Râzi 'alâ Tefsiri'l-Beyzâvî* (Beyrut: Dâru Sadr, ts.), 1/14.

Üçüncü yaklaşımı sergileyenler meseleyi izah ederken iki lafız kullanmaktadır. Bunlardan biri i'tidâd, diğeri zat kelimeleridir. Bunların her ikisi, dini ilimlerle tefsir arasındaki karşılıklı birbirine dayanma durumunun mahiyetini ifade etmektedir. Tefsir ve kelimeler arasındaki ilişkiyi zat-i'tidâd ilişkisi çerçevesinde açıklayanlara göre dini ilimler tefsire dayansa bile bu dayanma zatlardan bakımından değildir. Diğer bir ifadeyle dini ilimlerin varlığının meşruiyeti tefsirin verilerine bağlı değildir. Çünkü tefsir, fıkıh, hadis, usul gibi dini ilimlerin varlıklarının meşruiyeti kelimeler ilmine dayalı görülmektedir. Bunun nedeni de kelimelerin, o ilimlerin konularını sem'î delillerin haricinde akli delile dayanarak ispatlamasıdır. Bununla birlikte dinî ilimlerin varlıkları tefsire bağlı olmasa da meselelerinin ispatlanması veya temel kaide ve kaziyelerinin de öncelikle Kur'an'a dayalı olması gerekmektedir. Ancak dini ilimlerin, Kur'an'ı açıkladığından tefsire dayanması da onun verilerine itimat etme, delil getirme ve güvenme ya da esas alma bakımındandır. Tefsirin de kelimeler hariç dini ve edebi ilimlere dayanması da esasında varlığının meşruiyeti açısından değil istidlal etme bakımındandır. Dikkat edilirse tefsirin konusunun sübutunu ispatladığını ileri süren yaklaşım özü itibarıyla kelâmı tefsirden üstün kabul etmektedir. Haliyle üçüncü görüşle ilk görüşün aynı olduğunu, yani kelâmın tefsir de dahil tüm ilimlerin aslı ya da tek tümel ilim olduğunu söyleyebiliriz.

3. TEFSİR YA DA HADİSİN ASIL İLİM OLMASI SORUNU

Hatırlanırsa Beyzâvî tefsiri değer bakımından ilimlerin en yücesi olarak takdim ettikten sonra onu, şer'î kaidelerin temeli ve esası olmasından dolayı da ilimlerin reisi/aslı olarak nitelendirmektedir. Burada bazı şârihler sünnetin/hadisinden de asıl olması meselesine dikkat çekmektedirler. Bu sorunun ortaya çıkışının bir nedeni araştırmanın girişinde ifade edildiği üzere Beyzâvî'nin hadis ilmini de üstün ilim olarak nitelenmesidir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu sorunu sadece beş şârih ele almaktadır. Bunlardan ilki Mehmed Şah Fenârî'dir (ö. 839/1435 [?]). O, Beyzâvî'nin bir yandan *Şerhu'l-Mesâbih*'de şer'î ilimlerin reisinin hadis ilmi olduğunu, öte yandan da *Envârü't-tenzîl*'de tefsir ilmi olduğunu zikrettiğini söylemektedir. Fenârî onun bu tavrını nasıl anlamak gerektiğini sormaktadır. Ona göre hadis ilminin tefsirin temeli ve ondan daha üst bir ilim olmasının nedeni Kur'an'daki bazı maksatların hadis ilmine dayanmasıdır. Ancak Fenârî bazı açılardan tefsirin hadise dayanmasının hadis ilmini her yönden daha üstün ya da asıl bir ilim olmasını gerektirmeyeceğini söylemektedir.⁴¹ Fenârî'nin dikkat çektiği üzere bazı âyetlerin hadise, daha doğrusu sünnete dayanması, özellikle Hz. Peygamber'in beyanının gerekli olduğu namaz, zekat, hac ve oruç gibi mücmel lafızların bulunduğu âyetler olarak anlaşılabilir. Bu gibi sınırlı yerlerde tefsir hadis ilmine muhtaç olup bu açıdan hadisinden ondan daha

⁴¹ Mehmed Şah Fenârî, *Hâşiyeye 'alâ tefsiri sûreti'l-Fâtiha li'l-Beyzâvî* (Reşid Efendi, 1102), 315b.

asıl olduğu açığa çıkmaktadır. Ancak diğer yönleriyle tefsir ilmi hadise muhtaç değilse, daha doğrusu meselelerinin çoğunluğu açısından bakılınca Fenârî tefsirin hala asıl ve üstün bir ilim olduğunu düşünmektedir.

Mezkûr soruna değinen bir diğer şârih İbn Ebû Şerîf Kemâleddin el-Makdisî (ö. 903/1497-98) ve Sadreddinzâde eş-Şîrvânî'dir (ö. 1035/1626). Onlara göre “tefsir şer’î kaidelerin dayanağıdır” ifadesindeki şer’î kaideler; şer’î, itikadi ve ameli hükümlerle ilgili külli kaziyelerdir. Bunlar tefsirden ya açıkça ya da istinbat yoluyla alınmaktadır. Sünnetin hüccet olması da tefsire dayanmaktadır. Çünkü Peygamberin risâletinin hakikatini ve doğruluğunu Kur’an, içerdiği i’câzıyla ortaya koymakta, ona ittibanın gerekli oluşunu da “*O neyi emrederse alın, neyden sakındırırsa da ondan kaçın*.”⁴² emriyle dile getirmektedir.⁴³ Sıbgatullah el-Berveçî (ö. 1015/1607) ve Nureddin b. Muhammed eş-Şîrvânî ise “Hadis ilmi de şer’î kaidelerin temeli ve başıdır, bunu sadece tefsire tahsis etmenin gerekçesi nedir?” sorusuna, “Çünkü hadisin mercii de Kur’an’dır.” cevabını vermekle yetinmektedir.⁴⁴

Anlaşılabacağı üzere şârihler hadisin, daha özel anlamda sünnetin zat bakımından meşruiyetinin Kur’an’ın i’câzına bağlı olduğunu ifade etmektedirler. Onların sünnetin sübutunu kelama değil de Kur’an’ın i’câzına dayandırmaları dikkat çekicidir. Bu durum şu hususu düşündürmektedir: Eğer i’câz diğer bir şer’î ilmin sübutunu sağlıyorsa Kur’an’ın bu özelliği, tefsirin konusu olarak kendisinin de niçin ilahi bir söz olduğunu ispatlamış olmamaktadır? Buna göre İdrîs-i Bitlîsî’nin de belirttiği üzere tefsirin konusunun zat/sübut bakımından ispatlanması yine kendisine dayanmış olacaktır.

4. TEFSİRİN DİNİ İLİMLERE TAKADDÜM VE TEAHHURU SORUNU

Bezvâvî’ye göre tefsirin dini ilimlerin temeli olması onların öncelikle tefsire dayanmalarını, tefsir yapabilmek için diğer ilimlerin şart koşulması da tefsirin onlara dayanmasını gerektirmektedir. Şerh ve hâşiyelerde her iki yargının da bir tür devir (kısır döngü) meydana getirdiği düşünülmektedir. Öyle ki tefsir, onların hem öncesine hem de sonrasına yerleştirilmiş olmaktadır.

Acem Sinan, Hamza el-Karamânî, Seyyid Ahmed el-Kırîmî, İbn Kârân, Dede Ömer Rüşenî, İbn Ebû Şerîf el-Makdisî, Süyûtî, Ahmed es-Sinôbî, Zekerîyyâ el-Ensârî, İdrîs-i Bitlîsî, Emîr Padişah el-Buhârî, Lükaymî, Barzancî, Yusuf b. Hamza es-Sûrânî ve Yusuf b. Abdullah gibi şârihler bu soruna değinmemektedirler.

⁴² el-Hasr 56/7.

⁴³ İbn Ebû Şerîf Kemâleddin el-Makdisî, *Şerhu evâilî Envâri’t-tenzil* (Kastamonu YEK, 2619), 8b; Sadreddinzâde eş-Şîrvânî, *Hâşiye ‘alâ Tefsiri’l-Beyzâvî* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 63), 8a-8b.

⁴⁴ Sıbgatullah el-Berveçî, *Hâşiye ‘alâ Tefsiri’l-Fâtiha min Envâri’t-tenzil* (Şehid Ali Paşa, 226), 7b-8a; Şîrvânî, *Hâşiye ‘ale’l-Kâdi min sûreti’l-Fâtihâ* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yazma Eserler, 12339/YZ0511), 11a.

Konu hakkında, sonraki hâşiyelere tesiri bakımından en etkili açıklama yapan kişi Molla Hüsrev'dir. O, varsayımsal bir itiraz olarak mezkûr sorunu ifade ettikten sonra buna şu açıdan cevap vermektedir: Tefsirin dini ilimlere öncelenmesi şeklindeki birinci yargı, tefsirin, vahyin nurlu hakikatlerini nübüvvet ocağından alan selef âlimlerine dayanması açısından geçerlidir. Diğer yandan tefsirin dini ilimlerden sonra gelmesi gerektiğine dair ikinci yargı ise tefsirin belâgata, ahkâma ve hikmetlere dair incelikler ve latifeler istinbat eden sonraki (halef) âlimlere dayalı olması açısından söz konusudur. Çünkü Molla Hüsrev'e göre öncekiler (kudema) manaları açıkladıklarında ve temellerin/asılların neler olduğunu izah ettiklerinde dini ilimlerin kaidelerini onlar üzerine inşa etmek ve dini ilimlerin delillerini onlarla irtibatlandırmak kolay olmuştur. Sonrakiler eğer nükteler ve latifeler istihraç etmek isterlerse dini ve Arabi ilimlere başvurmaları gerekli olmaktadır.⁴⁵

Molla Hüsrev'in bu açıklamalarını sonraki süreçte el-Hatibü'l-Vezîri, el-Ehaveyn, Şeyhzâde Muhyiddin, Sürûri, Sâdık-ı Geylânî, Kınalızâde Ali Efendi, İbrahim b. Süleyman el-Halebî, Muhammed eş-Şîrvânî, Bahâeddin el-Âmilî, Sadreddinzâde eş-Şîrvânî, Abdülhalîm el-Germiyânî ve Altunuçokzâde Abdullah gibi şârihler benimseyip nakletmektedirler.⁴⁶

Bu meseleye dair açıklama yapan bir diğer şârih Kâzerûnî'dir. Onun, tefsirin konusu olan Kur'an'ın geniş bir bilgi alanına sahip olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. Buna göre o bilgilerden bir kısmı tefsirde, diğer ilimlere başvurmadan daha önce zaten mevcuttu. Bu bilgiler açısından tefsir onlardan önce gelmektedir. Kur'an'ın içerdiği diğer bilgilere ulaşmak için de diğer ilimlerin dikkate alınması gerekeceğinden bu durum tefsiri onlardan sonraya bırakmaktadır.⁴⁷ Bu açıklamanın birinci kısmı Molla Hüsrev'in bahsettiği selefın bilgisine, ikinci kısmı da halefin bilgisine tekabül eder.

Muslihuddin el-Lârî bu sorunun ciddi görünmediğini ve uzatmaya da gerek olmadığını ifade ettikten sonra ilimlerin en yücesinin, şeriâtın doğruluğunun (sübutu) kendisine bağlı olmasından dolayı kelâm olduğunu söylemektedir. Tefsirin ilimlerin en yücesi olması ise şeriât akidelerini ortaya koyduğundan dolayı akidele-

⁴⁵ Molla Hüsrev, *Hâşîye 'alâ evâilî Tefsîri'l-Kâdî* (Süleymaniye, 176), 8b.

⁴⁶ el-Hatibü'l-Vezîri, *Hâşîye 'alâ Envârî't-tenzil* (Bağdatlı Vehbi Efendi, 109), 6a; Ehaveyn, *Hâşîye 'ale'l-Beyzâvî* (Feyzullah Efendi, 112), 4b; Şeyhzâde Muhyiddin, *Hâşîye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 1/19; Sürûri, *Hâşîye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (Yusuf Ağa, 67), 3b; Sâdık-ı Geylânî, *Hâşîye 'alâ Envârî't-tenzil ve esrârî't-tevil* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 53), 12b; Kınalızâde Ali, *Hâşîye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî* (Hacı Mahmud Efendi, 280), 16b; İbrahim b. Süleyman el-Halebî, *Hâşîye 'alâ Envârî't-tenzil* (Ayasofya, 306), 10a; Muhammed eş-Şîrvânî, *Hâşîye 'alâ Envârî't-tenzil* (Ayasofya, 354), 7a-7b; Âmilî, *Hâşîye 'alâ Envârî't-tenzil* (Nuruosmaniye, 484), 8b; Sadreddinzâde eş-Şîrvânî, *Hâşîye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 63), 9b; Germiyânî er-Rûmî, *Hâşîye 'alâ Envârî't-tenzil* (Laleli, 306), 9b; Altunuçokzâde, *el-Cem'û'l-hâvî* (Veliyüddin Efendi, 306), 1/29b. Müellifleri meçhul iki hâşiyede de ona atıf vardır. Bk. Müellifi Meçhul, *Hâşîye 'alâ Envârî't-tenzil ve esrârî't-tevil* (Musalla Medresesi, 25), 7b; Müellifi Meçhul, *Şerhu dibâceti Envârî't-tenzil ve esrârî't-tevil* (Hekimoğlu Ali Paşa, 89), 28a.

⁴⁷ Kâzerûnî, *Hâşîye 'alâ Envârî't-tenzil*, 1/6.

rin ondan alınmasının gerekliliği yönüyledir.⁴⁸ Bu izahta önemli olan nokta, tefsirin diğer ilimlere öncelenmesinin i'tidâd, onlardan sonra gelmesinin ise zat bakımından açıklanmasıdır.

Sıbgatullah el-Berveci'nin ise bu soruna getirdiği cevap şöyledir: Tefsir ilminin dini ilimlere önceliği zat bakımındandır. Çünkü hiçbir dini ilim yoktur ki Allah kelamına muhtaç olmasın. Allah kelamının manasına sahip olmak da ancak tefsir ilmiyle mümkün olmaktadır. Tefsirin diğer ilimlere sonralığı ise daha geniş yorum yapma (teallum) açılarındanır.⁴⁹ Dikkat edilirse burada da asıl tefsirin diğer ilimlere zat bakımından önceliği bulunduğu, i'tidâd bakımından ise onlardan sonra geldiği ileri sürülmektedir.

Said b. Yusuf da önceki görüşleri bir yandan kritik etmekte diğer yandan da mezkûr sorunun nasıl halledilebileceğiyle ilgili şu açıklamalarda bulunmaktadır:

Tefsir ilmi iki kısımdır. Birinci kısım rivayetle, ikinci kısım da dirayetle ilgilidir. Kur'an'ın âyetleri aynı zamanda muhkem ve müteşâbih olmak üzere iki kısımdır. Her iki taksim ilk kısımlarının (rivayet ve muhkem) bilgisi dini ilimlerde mahir olmaya bağlı değildir. İkinci kısımlarının (dirayet ve müteşâbih) bilgisi ise dini ilimlerde mahir olmaya dayalıdır. Öyle ki buradaki te'vil ve istinbat nebevi hadise, sahâbeden gelen icmâya ki bu te'vil ve istinbat ister sahâbeden ister sonrakiler tarafından yapılsın fark etmez, muhalif olmaz. Böylece bu problemi, "diğer ilimlerin tefsire dayanacağı yargısı selefte, tefsirin de onlara dayanacağı yargısı halefe nispetledir" şeklinde açıklayan görüşün zayıflığı aşikâr olmaktadır. Allah kelamının manalarını Peygamberden işittikleri için sahâbiler te'vil ve istinbata ihtiyaç duymazlar, denilemez. Çünkü manası peygamberden duyulan âyetler çok azdır. Sahâbe âyetlerdeki muradı çoğunlukla deliller ve emarelerle istinbat ederek bilmişlerdir. Bundaki hikmet Allah'ın Kitab'ı üzerinde kullarının düşünmesini istemesidir. Bunun için peygambere tüm âyetlerdeki muradı açıklamasını emretmemiştir. Yine tefsirin dini ilimlere dayanmasını, "temel tefsir bilgisini (ilm) almak açısından değil de daha geniş yorum yapmak (talim) açısından" olduğunu söyleyen görüşün zayıflığı da ortaya çıkmaktadır. Çünkü diğer ilimlere başvurmadan önce her iki kısmıyla (rivayet ve dirayet) tefsir ilmi hâsıl oluyorsa o zaman daha geniş yorum yapmak (talim) için dini ilimlere başvurmaya gerek kalmamaktadır.⁵⁰

Said b. Yusuf ilk açıklamada seleften nakledilen tefsir bilgisinin içerisinde te'vile dayalı olanların bulunduğunu düşünmekte ve bunlarla, yine onların nebevi hadis ya da sahâbe icmâsı gibi birtakım delillere muhalif olmayan açıklamalarını birbirinden ayrı tutmaktadır. Dolayısıyla selefin Kur'an bilgisi her zaman nebevi kaynağa dayanmıyorsa tefsirin dini ilimlere önceliği de salt selefte nispetle açıklanmama-

⁴⁸ Muslihuddin el-Lârî, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzil* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 37), 6a. Muslihuddin el-Lârî devamında ikinci cevap olarak Molla Hüseyin'in açıklamasını aktarmaktadır. Lârî'nin bu açıklamasına atf için bk. Abdullah el-Kürdi, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî* (Şehid Ali Paşa, 317), 3a; Konevi, *Hâşiye 'alâ tefsiri'l-İmâmî'l Beyzâvî*, 1/39-40.

⁴⁹ Berveci, *Hâşiye 'alâ Tefsiri'l-Fâtîha min Envârî't-tenzil* (Şehid Ali Paşa, 226), 8b. Berveci de devamında ikinci bir cevap olarak Molla Hüseyin'in açıklamasını zikretmektedir. Bu cevaplar için ayrıca bk. Şîrvânî, *Hâşiye 'ale'l-Kâdi min sûreti'l-Fâtîhâ* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yazma Eserler, 12339/YZ0511), 12b; Siyalkûtî, *Hâşiye 'alâ tefsiri'l-Kâdi el-Beyzâvî*, 1/14; Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, *Hâşiye 'alâ Tefsiri'l-Beyzâvî* (Yazma Bağışlar, 7348), 17a-17b; Mentşeşâde Abdürrahim Efendi, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzil* (Esad Efendi, 244), 16b.

⁵⁰ Said b. Yusuf b. Cemaleddin, *Hâşiye 'alâ hutbeti Envârî't-tenzil* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 50), 18b-19.

lıdır. Ya da onların bilgisinin bu boyutu da hesaba katılmalıdır. İkinci olarak tefsir onlara zat bakımından değil de sadece istidlal ya da daha geniş yorum yapmak bakımından dayanıyorsa, zaten gerekli tefsir bilgisinin önceden elde edildiği kabul edilmiş olmaktadır. Bu durumda da diğer ilimlere ciddi düzeyde ihtiyaç kalmamaktadır. O, kısaca rivayet ve muhkem bilgisi (tefsir) açısından tefsir ilminin diğer ilimlerden önce, dirayet ve müteşâbih (te'vil) açısından ise sonra geldiğini kabul ederek sorunun çözümlenebileceğini düşünmektedir.

SONUÇ

Bu araştırmada, tefsirin mahiyeti ve ilimler hiyerarşisindeki yeri açısından hicri IX ila XII. asırlara tekabül eden bazı *Envârü't-tenzil* şerh-hâşiyeleri incelenmiştir. İncelenen hâşiyelerin önemli bir kısmı tefsirin özellikle dini ilimler arasındaki konumuna ve bu bağlamda ortaya çıkan kimi sorunlara dair ya hiç değerlendirme yapmamakta ya da değerlendirme yapan az sayıdaki şârihin izahlarını nakletmektedirler. Yapılan açıklamalara ise bakıldığında görülmüştür ki Beyzâvî'nin mukaddimede tefsiri tüm ilimlerin en yücesi olarak sunması bağlamında ortaya çıkan tefsir ve kelamın üstünlüğü problemini, bazı şârihler mübalağa çerçevesinde değerlendirerek ortadan kaldırmayı düşünmüşlerdir.

İlerleyen süreçte İdris-i Bitlîsi, Beyzâvî'nin ilgili sözünü bir tesamuhtan ziyade bir iddia olarak telakki etmiştir. O, önce kelamın üstün olmasını iki yönden, yani konusunun en geniş olması ve tefsirin konusunun sübutunu sağlaması açısından ortaya koymuştur. Daha sonra ilkinde, esasen tefsirin konusunun tüm ameli ve nazari hikmetleri kuşattığından dolayı daha geniş olduğunu ileri sürerek cevap vermiştir. Buna da Kur'an'ın Allah'ın ezeli ve ebedi sıfatı olmasını delil getirmiştir. İkinci iddiayı da felsefenin kavramlarını kullanarak, tefsirin konusunun ispatının ya kendinden geldiğini (inniyyet) söyleyerek ya da i'câzına dayandığını belirterek çözümlenmiştir. Ancak onun bu çözümlenmeleri sonraki literatürde ya kabul edilmemiş ya da görülmemiştir.

İdris-i Bitlîsi'den sonraki şârihler arasında ise tefsir kelama zat bakımında dayandırılmış, kelamın ona bağlılığı ise istidlal açısından temellendirilmiştir. Kelamın tefsire istidlal bakımından dayandığı hususlar, genelde kelamın sem'î meseleleri ile ilişkilendirilmiştir. Zira kelamın sem'iyât bahisleri aklın tek başına bilgi üretmeyeceği alan kabul edildiğinden, burada özel olarak o, Kur'an'a, yani tefsire dayalıdır. Bu açıdan bile olsa onun tefsire dayanması zat bakımından değil i'tidâd açısından kabul edilmelidir. Çünkü Kur'an'ın sem'iyât hakkındaki bilgileri de yine öncelikle aklın doğrulamasına dayanır ki bunu kelimeler deruhte etmiştir.

Eğer Kur'an'ın doğruluğu konusunda İdris-i Bitlîsi'nin yaptığı açıklamaları kabul edersek, sünnetin hucuciyetinin sübutu da kelimelerden çok önce Kur'an'a dayanmış olmaktadır. Bu, hadis ilminin sübutunun tefsire dayalı olduğu anlamına gelir.

mektedir. Bazı şârihlerin sünnetin sübutunu sadece Kur'an'ın i'câzına dayandırmalarını bu açıdan bakarak da okumak mümkündür. Bazı Kur'anî maksatların kaynağının sünnet olması da hadisi tefsir karşısında asıl konumuna geçirmez. Zira ilgili âyetleri açıklayacak sünnetin meşruiyeti de Kur'an'a, diğer bir ifadeyle tefsire dayalıdır.

Bu sonuç ve mülahazalar tefsir ilminin diğer ilimlere takaddüm ve teahhur sorununu da açıklar niteliktedir. Bunun yanı sıra ilimlere dini olma vasfını veren temel gerekçe onların özelde Kur'an'a dayalı olmaları ise bu, tefsirin onlara önceliği anlamına gelmektedir. Onları en temelde tefsire bağımlı kılan şey şudur: İlm-i tefsirin ihtiva ettiği alt bir kavram olarak tefsir düzeyindeki malumat bağlayıcı delillerle müdellel olduğu sürece Hz. Peygamber'e ve nüzûle şahit olanlara dayalıdır. İşte bu bilgi onların meselelerinin mukaddimeleri olmaktadır. Bu mukaddimelere dayalı üretilen bilgiler de te'vil sürecinde ilm-i tefsiri onlara bağılı kılmaktadır.

Bir kısmına Yazma Eserler Kütüphanelerinden ulaşabildiğimiz, Beyzâvî tefsirine mukaddimeden itibaren yazılan bazı şerh-hâşiye ya da ta'lik türü eserlerde, tefsir ilminin mahiyetine dair önemli tespit ve tahliller tespit edilmiştir. Bu eserlerde bazı Kur'an ilimlerine dair malumat da görülmüştür. Mukaddime hâşiyeleri çerçevesinde şerh-hâşiyeler üzerinde en etkili olan ismin Molla Hüsrev olduğu ayrıca ifade edilmelidir. Sonraki şârihlerin önceki görüşleri daha ziya ihtisar ettikleri görülmekle birlikte çoğu zaman yararlandıkları şârihlerin isimlerini de açıkça zikretmemişlerdir. Bu kısa çalışmada ortaya konulanlardan hareketle sadece usul meseleleri açısından değil sistematik tefsir meselelerinde de şârihlerin özgün yorumlarının bulunabileceği, bunlar için ilave araştırmalara ve metinlerin tenkitli neşirlerine ihtiyacın olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Abbasî, Yusuf b. Ömer b. Yusuf. *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 502, 1b-256b.

Altunuçokzâde, Abdullah b. Mehmed Altûnî el-İstanbulî. *el-Cem'u'l-hâvî fî şerhi Tefsîri'l-Beyzâvî*. 2 cilt. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 306, 1b-277b.

Âmilî, Bahâeddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed. *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 484, 1b-126b.

Barzancî, es-Seyyid Muhammed b. Rasulü'l-Hüseyinî. *Enhârü's-selsebîl li riyâzi envâri't-tenzîl ve mizâcü'z-zencebîl li hiyâzi esrâri't-te'vil*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 303, 1b-402a.

Bervecî, Sıbgatullah b. Rûhullah. *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Fâtiha min Envâri't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 226, 1b-97a.

- Beyzâvî, Nâsîrüddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşlî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418.
- Beyzâvî, Nâsîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Tuhfetü'l-ebâr şerhu Mesâbihu's-sünne*. thk. heyet. 3 cilt. Kuveyt: İdâretü's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2012.
- Boyalık, M. Taha. "el-Keşşâf Şerh-Hâşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması". *Nazariyat* 4/1 (2017), 91-118.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Ta'lika 'alâ evâili Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 145, 1b-299b.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. trc. Ömer Türker. 3 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları, 2015.
- Çelebi, İlyas. "Kelam İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi". *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'alesi* 5. ed. İlyas Çelebi. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Ehaveyn, Muhyiddin Muhammed b. Kâsım. *Hâşiye 'ale'l-Beyzâvî*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 112, 1b-158a.
- Emevî, Yusuf b. Abdullah b. İsmail el-Kuraşî. *Şerhu dibâceti Tefsîri'l-Kâdî*. İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 102, 1b-64b.
- Emîr Padişah el-Buhârî, Muhammed Emîn. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami, 129, 1b-183a.
- Erzurûmî, Şeyhülislâm Feyzullah b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 7348, 1b-128b.
- es-Sâdikî Geylânî, Mahmûd b. Hüseyin el-Efdalî. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl ve esrâri't-tevîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 53, 1b-211b.
- Hafâcî, Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. 8 cilt. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- Halebî, İbrahim b. Süleyman b. İbrahim el-Kürdî. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 306, 1b-444a.
- Hatîbü'l-Vezîrî, Muhammed b. İbrahim el-Harrâşî. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi, 109, 1b-138b.
- Hinnâvizâde, Kınalızâde Ali Alâeddin b. Muhammed. *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 280, 1b-117b.

- İbn Kârân, Hüseyin b. Şihabüddin el-Geylânî. *Hâşiye ‘alâ hutbeti Tefsîri’l-Beyzâvî*. Kastamonu: Kastamonu YEK, 1913, 1b-88b.
- İdrîs-i Bitlisî b. Hüsâmeddin Ali. *Hâşiye ‘alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 303, 1b-145a.
- İsfahânî, Râgıb. *Mukaddimetü câmi‘i’t-tefâsîr*. Nşr. Ahmed Hasan Ferhad. Kuveyt: Dâru’t-Da‘ve, 1984.
- İsferâyînî, İsamüddin İbrâhim b. Muhammed b. Arabşah. *Hâşiye ‘alâ Envârî’t-tenzîl*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Hakses, 8671, 1b-374b.
- Karamânî, Nureddin Hamza b. Mahmud. *Hâşiye ‘alâ Envârî’t-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmed Efendi, 55, 1b-171a.
- Kâzerûnî, Ebu’l-Fadl el-Kuraşî es-Siddikî. *Hâşiye ‘alâ Envârî’t-tenzîl*. 4 cilt. Mısır: Dâru’l-Kütübi’l-‘Arabîyyeti’l-Kübrâ, ts.
- Kırîmî, es-Seyyid Ahmed b. Abdullah. *Misbâhu’t-ta’dîl fî keşfi Envârî’t-tenzîl*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 147, 1b-292a.
- Konevî, İsamüddin İsmail b. Muhammed. *Hâşiye ‘alâ tefsîri’l-İmâmi’l Beyzâvî ve ma‘ahû Hâşiyetü İbnü’t-Temcîd*. nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 20 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2001.
- Kürdî, Abdullah b. Muhammed. *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa’dî Çelebi ‘alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 317, 1a-258b.
- Lârî, Muslihuddin Muhammed. *Hâşiye ‘alâ Envârî’t-tenzîl*. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 37, 1b-292.
- Lükaymî, Ebu’z-Zühd Muhammed b. Muhammed. *eş-Şihâbü’l-mudî bi envârî’t-tenzîl ve’s-sirâci’l-münîr bi esrârî’t-tevîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 76, 1b-293a.
- Maden, Şükrü. “Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi”. *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kādî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017. 609-651.
- Maden, Şükrü. “Sadreddinzâde Şirvânî’ye Göre Bir İlim Olarak Tefsir ve Değeri”. *Osmanlı’da İlm-i Tefsir*. ed. M. Taha Boyalık – Harun Abacı. İstanbul: İSAR, 2019. 357-390.
- Makdisî, Muhammed b. Muhammed b. Ebû Şerîf Kemâleddin el-Kudsî. *Şerhu evâili Envârî’t-tenzîl*. Kastamonu: Kastamonu YEK, 2619, 1b.50a.
- Menteşezâde, Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi. *Hâşiye ‘alâ Envârî’t-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 244, 1b-338b.

- Mehmed Şah b. Şemseddin Molla Fenârî. *Hâşiye 'alâ tefsiri sûreti'l-Fâtiha li'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1102. 1b-410a.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmerz b. Ali. *Hâşiye 'alâ evâili Tefsîri'l-Kâdî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 176, 1b-172a.
- Müellifi Meçhul. *Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl ve esrâri't-tevîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Musalla Medresesi, 25, 1b-403a.
- Müellifi Meçhul. *Şerhu dibâceti Envâri't-tenzîl ve esrâri't-tevîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 89, 1b-241b.
- Nablûsî, Abdülganî b. İsmâil. *et-Tahrîrül-hâvî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 199, 1b-251b.
- Rûmî, Abdülhalîm b. Abdullah el-Germiyânî. *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 306, 1b-629.
- Rûşenî, Dede Ömer. *Hâşiye 'ale'l-Kâdî el-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Medrese, 24, 1b-571b.
- Said b. Yusuf b. Cemaleddin. *Hâşiye 'alâ hutbeti Envâri't-tenzîl*. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 50, 1b-90b.
- Sînôbî, Ahmed. *Mazharu Envâri't-tenzîl fî keşfi esrâri't-tevîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 192, 1b-59a.
- Siyalkûtî, Abdülhakim b. Muhammed. *Hâşiye 'alâ tefsiri'l-Kâdî el-Beyzâvî*. İstanbul: Dâru't-Tıbbâati'l-Âmire, 1270.
- Sürânî, Yusuf b. Hamza eş-Şehrezûrî. *Hâşiye 'ala Envâri't-tenzîl ve esrâri't-tevîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 75, 1b-556b.
- Sürûrî, Muslihuddin Mustafa b. Şâban el-Gelibolî. *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa, 67, 1b-174a.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed. *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*. Nşr. Ahmed Hâc Muhammed Osman. 3 cilt. Suud: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1424.
- Şeyhzâde Muhyiddin, Mehmed b. Muslihuddin Mustafa el-Kocevî. *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*. Nşr. Muhammed Abdülkâdir Şâhîn. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Şirvânî, Mehmed Emin b. Sadreddin. *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 63, 1b-211b.
- Şirvânî, Muhammed b. Cemâleddin b. Ramazan. *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 354, 1b-667b.

Şirvânî, Nureddin Nurullah b. Muhammed. *Hâşiye ‘ale’l-Kâdî min sûreti’l-Fâtihâ*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yazma Eserler, 12339/YZ0511, 1b-139a.

Zekeriyya Ensârî, Ebû Yahyâ b. Muhammed. *Fethu’l-celîl bi-beyâni hafiyi Envâri’t-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 312, 1b-202b.